

ADATTÁR

GÁNGÓ GÁBOR

EGY KIADOTT-KIADATLAN EÖTVÖS-MŰ: ÁLLAM- ÉS TÁRSADALOMBÖLCSELETI TÖREDÉKEK

A fenti cím (a továbbiakban: *Töredékek*) az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött Fol. Hung. 1505. jelzetű kéziratköteg borítólapján olvasható: mivel pontosan illik a tartalomhoz, megtartása és használata – jóllehet idegen kéztől származik – talán nem indokolatlan. A fond anyaga nyomtatásban hozzáférhető: megjelent Bényei Miklós gondozásában az új Eötvös-összkiadás *Vallomások és gondolatok* című kötetében (Bp., 1975. a továbbiakban: *VéG*).

Ennek ellenére e rövid közlemény megjelentetését néhány okból szükségesnek láttam. Először is, a *Töredékek* nem egy tömbben kiadott szövege a *VéG* több mint kétezer följegyzésének sűrűjében némiképp elveszik: úgy gondolom, nem fölösleges felhívni a figyelmet arra, hogy a kézirat eredeti állapotában számos szempontból egységes képet mutat; így többé-kevésbé összefüggő, az életműben elhelyezhető önálló műnek tekinthetjük.

Továbbá a fond külalakjának alaposabb vizsgálata során olyan adatokat találtam, és azokból olyan következtetéseket vonhattam le, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a kutatás számára felhasználhatóbb alakba rendezhetők legyenek az 1975-ös kiadás szóban forgó töredékei (tekintettel arra, hogy nem áll úgy rendelkezésünkre más nyomtatott szöveg, mint a hasonló módon „feloldott” *Gondolatok* esetében). A megjegyzések érintik a papír formátumát, a szöveg külső megjelenését, a címadást, az írásképet és az ortográfiát (azonban a modernizált helyesírásnak és a kézirat eredetijének az eltéréseiről részletekbe nem bocsátkozom): ezeknek az adalékoknak az alapján módosítani lehet ismereteinket a *Töredékek* anyagának összetételéről, az egyes darabok keletkezésének idejéről, valamint az anyag föltételezett rendeltetéséről. A *Jegyzetek* között és a *Függelékben* pedig néhány eddig kiadatlan dokumentumot közlök, melyek a Fol. Hung. 1505. anyagával formailag és tartalmilag összefüggnek, jelenleg azonban más jelzet alatt találhatók az OSzK Kézirattárában.

Következzék itt a fond tartalma – fólió száma, cím, esetleg kezdősor –, a jobb oldali hasámban a *VéG* konkordanciáival:

1 r	[v üres] <Ag kor> Alkonyunk	1129 <i>Alkonyunk</i>
2 r	[v üres] <i>Életünk</i> [folyt.]	1154 <i>Életünk</i> 1202 <i>Életünk</i>
3 r	<i>Állam Absolut népsouverainitás</i>	1320 <i>Abszolút népszuverenitás</i>
3 r	[folyt.]	1321 <i>Az állam feladása</i>
4 rv	<i>P.¹ Absolutismus</i>	1322 <i>Abszolutizmus</i>

¹ Minden bizonnyal P[olitika]: általában a lapok jobb felső sarkában.

5 rv	P. Absolutismus	1323 Absolutizmus [a verso hasábjá elégett, nincs közölve]
6 rv	Állam Egyenlőség	1324 Egyenlőség
7 r	[v üres] Állam	1325 Állam
8 rv	Állam. veszélyei	1326 Állam veszélyei
8 v	[folyt.]	1327 (Azáltal, hogy mindent)
9 rv	Állam Jury	1328 Jury
10 rv	Állam tudomány	570 Államtudomány
11 r	[v üres] Állam Szabályszerűség	1329 Szabályszerűség
12 rv	Állam Monarchia Hivatalnoki állam	574 Monarchia, Hivatalnoki állam
13–14 rv	Állam Roma Monarchia – Hadsereg	573 Róma. Monarchia – hadsereg
15 r	[v üres] Az állam feladása	1330 Az állam feladása
16 r	[v üres] [Alko]tmányosság	[Részben elégett: nincs közölve] ²
17 rv	Történet Az uralkodó eszmék támadása és elenyészése	1333 Az uralkodó eszmék támadása és elenyészése
17 v–18 r	[v üres] [folyt.]	1334 (Ha valamely eszme)
19 r	[v üres] Történet Reformatio. –	1331 Reformatió
19 r	[folyt.]	1332 Reformatió
20–21 rv	Történelem A haladás törvényei	1335 A haladás törvényei
22 r	[v üres] Történelem Uralkodó eszmék – Vallás.	580 Uralkodó eszmék – vallás
23 rv	Történet Philologia A nyelvek eredete	1336 A nyelvek eredete
24–25 r	[v üres] Történet Kifejlődésünk képe	1337 Kifejlődésünk képe
26 rv	Történet Athena – Biroi hatalom	588 Athén. Bírói hatalom
27 rv	Állam. Montesquieu <az é hogy az> tana az éghajlat befolyásáról	1338 Montesquieu tana az éghajlat befolyásáról
28 rv	Állam Királyság Isten kegyelméből	1339 Királyság Isten kegyelméből
29–30 rv	Állam Az uralkodó eszmék kifejlődésének néhány törvényei, s azoknak befolyása az államra	1340 Az uralkodó eszmék kifejlődésének néhány törvényei, s azoknak befolyása az államra
31 rv	P Választási <jog> törvények	521 Választási törvények
32 r	Állam Monarchia	1341 Monarchia
32 rv	[folyt.] Monarchia = középrend. Caesarismus = pór	1342 Monarchia – Caesarismus
33 rv	Állam tudomány	562 Államtudomány
34 r	[v üres] Állam	565 Állam
35 r	Állam Alkotmányi forma	578 Alkotmányi forma

² Talán nem érdektelen az utolsó mondata annak, ami e félig megégett papiroson olvasható:
[Alko]tmányosság

Ha az alkotmány [...]bb haszna nem lenne am[...] nép közötti viszonyokat köztámad[...]k tárgyává teszi, az <egy> maga [...] e kormány-forma minden egy [...] lehető hátrányaival. Machiavellin[...] politikája Angol kék könyv mellett lehetetlen.

35 rv	[folyt.] Az állam kifejlődése és az egyéni szabadság	581 Az állam kifejlődése és az egyéni szabadság
36 rv	Állam Arány az állam nagysága és hatalma között	1343 Arány az állam nagysága és hatalma között
37 r	[v üres] Állam Veszélyeink ovszerei	1344 Állam veszélyeinek ovszerei
38 rv	Állam Szabadság – Egyenlőség	1345 Szabadság – egyenlőség
39–40 rv	Állam A társaság kezdete.	579 A társaság kezdete
41 rv	Állam Béke. –	1346 Béke
42 r	[v üres] II Reformatio Viszony a Reformatio és újabb mozgalmaink között	1286 Viszony a reformáció és újabb mozgalmaink között
43 rv	P. Reformatio	656 Reformáció
44 r	Haza-szeretet	1347 Hazaszeretet
44 rv	[folyt.]	1348 Hazaszeretet
45 rv	Vallás és tudományaink	1349 Vallás és tudományaink
46 r	(Feltűnő hogy azon korban)	1277 (Feltűnő, hogy azon korban)
46 v	Praktikai feladás	1284 Praktikai feladás
46 v–47 r	[v üres] (<I>Mir scheint daß man das Verhältniß)	1288 (Úgy látszik, hogy a viszonyok)
48 rv	K.C. Vallás	1350 Vallás
49 rv	I Napoleon	1351 I. Napóleon
50 r	(A tapasztalás mutatja)	1353 (A tapasztalás mutatja)
50 r	(Teljesen áll, hogy)	1354 (Teljesen áll, hogy)
51 r	[v üres] Magyar gazdaság	575 Magyar gazdaság
52 rv	Tudomány (az újabb kor)	858 Tudomány (az újabb kor)
53 r	[v üres] Életünk nyomorultsága	1355 Életünk nyomorultsága
54 rv	Tudós bornirozottság	1356 Tudós bornirozottság
55 r	[v üres] P. Népesedés	1357 Népesedés
56 rv	Politika és tapasztalás	536 Politika és tapasztalás
57 r	Politika Tapasztalások	1358 (A polgári társaságnak)
57 r	[folyt.]	1359 (Nem érhet országot)
57 rv	[folyt.]	1360 (Egy van, miről)
58 rv	P. Monarchia	610 Monarchia
59 r	[v üres] P. Monarchia	611 Monarchia
60 r	[v üres] P. Korunk veszélyei Pénzviszonyok	530 Korunk veszélyei. Pénzviszonyok
61 rv	P. Historiai jog – Monarchia	609 Historiai jog. Monarchia
62 rv	P. Ó és Új világ államai	1361 Ó és újvilág államai
63 rv	Természet-tudomány	590 Természettudomány
64–65 rv	Keresztény eszmék	1362 Keresztény eszmék
66 rv	P. Jog, Morál, önnőség	1363 Jog, morál, önnőség
67 rv	Egyenlőség. Rousseau	647 Egyenlőség. Rousseau
68 rv	P. Egyén-<y>i szabadság	1364 Egyéni szabadság
69 rv	Bennszületett eszmék	504 Bennszületett eszmék
70 r	[v üres] Franciák s Németek	1045 Franciák és németek
71–72 r	[v üres] Monotheismus Görög philosophia. Ioniai iskola.	1365 Monoteizmus. Görög filozófia, jóniai iskola

73 rv	P. <i>Egyesületek</i>	1366 <i>Egyesületek</i>
74 r	[v üres] <i>Forradalom</i>	566 (Csaknem minden forradalom)
74 r	[folyt.]	582 (Ezen ivadék, amely)
75 r	[v üres] <i>Protestans türelmetlenség</i>	906 <i>Protestáns türelmetlenség</i>
76 r	[v üres] <i>P. Szeitz. – Szabadság</i>	529 <i>Svájc. Szabadság</i>
77 rv	P. <i>Reactio és forradalom</i>	1007 <i>Reakció és forradalom</i>
78 rv	P. <i>Politika – Morál</i>	531 <i>Politika – morál</i>
79 r	[v üres] (Valamint nincs ember)	1370 (Valamint nincs ember)
79 r	(Vannak emberek)	1371 (Vannak emberek)
80 r	[v üres] (Volt egy barátom)	1372 (Volt egy barátom)
80 r	(Sorsjáték az élet)	1373 (Sorsjáték az élet)
81 r	[v üres] <i>A mindentudás és mindenhatóság</i>	763 <i>A mindentudás és mindenhatóság</i>
82 r	[v üres] <i>Ambitió</i>	716 <i>Ambíció</i>
83 r	[v üres] <i>Halhatatlanság</i>	1016 <i>Halhatatlanság</i>
84 r	[v üres] <i>Élet kényelmei</i>	1367 <i>Élet kényelmei</i>
85 r	[v üres] <i>Civilisatio</i>	1368 <i>Civilizáció</i>
86 r	[v üres] <i>UE. Civilisatio</i>	665 <i>Civilizáció</i>
87 rv	Vallás	1382 <i>Vallás</i>
88 rv	Civilisatio	744 <i>Civilizáció</i>
89–90 rv	Civilisationk menete	1369 <i>Civilizációnk menete</i>

Bényei Miklós helyesen állapítja meg (VéG, 810.), hogy a *Töredékek* kézirat-anyaga az 1850-es évek legvégén keletkezett. Erre vonatkozólag döntöttek a föl-tüntetett dátumok: „3/7 59” olvasható a 42. számú töredéken, „16/2 60” pedig a 87-esen. A többi fólió ezekhez viszonyított keletkezési idejét egy fontos közös sajátosság segít megállapítani: az egységes kézírás.

Tudvalevő, hogy Eötvös írása – magyar nyelven – az 1850-es évek második fele táján jelentősen megváltozott. A – nevezzük így – „fiatalkori” és „öregkori” íráskép általános jellemzőinek nehézkes és tökéletlen körülírása helyett hadd utaljam az olvasót ahhoz a két – 1841-ből, illetve 1868-ból származó – faksimiléhez, amelyet Ferenczi Zoltán közölt Eötvös-monográfiájában (Bp., 1904) a 96–97., illetve a 284–285. oldalak között. Néhány apróbb jellegzetesség segítségével is könnyen eldönthető, hogy egy bizonyos kézirat az ebből a szempontból átmeneti időnek tekinthető 1852–1858 előtt vagy után keletkezett-e. Szembetűnő többek között a z betű alakjának megváltozása: az öregkori írásokban Eötvös az addigi latin z helyett a kurzív z-re tér át. Változik, korszerűsödik a helyesírása is: a *melly*, *olly ly*-ját nem kettőzi, egyes idegen szavakat magyarosan ír, pl. *politica* helyett *politikát* stb. A *Töredékek* teljes anyaga az öregkori írás sajátosságait mutatja.

Ugyanez vonatkozik az 1320-nál kisebb sorszámú, tehát a kötetben 1858-nál korábbra keltezett gondolatokra is. Ezek némiképp különlegeseek: két változatuk létezik. Bényei Miklós érdeme, hogy fölismerte a rokonságot a Fol. Hung. 1505. e darabjai és az Eötvös-noteszek³ néhány feljegyzése között. A szövegek sajtó alá rendezéséhez választott megoldása – amely valószínűleg a szakma és a tágabb olvasóközönség igényeinek összekényszerítéséből ered – azonban mintegy a nem

³ MTAK Kt. 780/4–8., 10–11. passim.

létező kritikai kiadást előfeltételezi: a zsebkönyvek alapján datálja a töredékeket, az ott szereplő keltezését (vagyis az adott gondolat keletkezésének legkorábbi fennmaradt dátumát) tünteti föl – de a Fol Hung. 1505.-nek az írásképből következtethetően minden bizonnyal *később lejegyzett*, szinte minden esetben *jelentősen átfogalmazott* változatát közli. Így azonban fennáll az antedatált szövegek alapján levonható téves következtetéseknek a veszélye (például az 1858–1860 helyett 1848–1849-re – tehát a nagy politikai művek *elő* – keltezett állambölcseleti töredékek esetében).

A külalaknál maradva: a szövegek mindegyike – a megszokott 22 × 37-esről eltérően – 21 × 26 cm nagyságú papírlapra íródott, Eötvösre jellemzően főképp a kettéosztott szövegtükör bal oldali hasábjába. A kézirat többé-kevésbé tisztázott, kevés javítást tartalmaz; az egyes gondolatokat kacsaringós vonal zárja le, ami azt mutatja, hogy a fölötte található szövegrész befejezett.

Ennek alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy *nem* képezik részét a *Töredékeknek* egyes apró papírdarabokra jegyzett, nem tisztázott, olykor cím nélküli feljegyzések, az 50., 79., 80., 81. és 82. számúak: ezek minden bizonnyal később kerültek a kéziratcsomóba. Az 50-es esetében az elfogadott keletkezési időpont módosításának szükségességéhez nem fér kétség: a két bekezdés egy nyomtatvány hátlapján található, amely „Meghívó A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának f. e. april 10-én [...] tartandó ülésére” – az pedig 1866-ban esett erre a napra.⁴

Kétséges ugyanakkor a 46–47 rv kétrét hajtott papírdarabja: az első feljegyzés talán vallási tárgya miatt szándékosan került a hasonló témájú 45. és 48. közé, és így mintegy „magával vitte” a többi oda nem tartozó töredéket is.

Arra vonatkozóan, hogy voltaképpen *mi* a Fol. Hung. 1505., Bényei Miklós rendkívül érdekes megjegyzést tesz (*VéG*, 810.): „Tartalmuk arra enged következtetni, hogy a tervezett művelődéstörténeti szintézishez készültek, amelynek egyik vázlatja 1859. július 2-án kelt.” Ennek a valószínűsége mellett több érv is szól: egyrészt a vázlat kéziratának formátuma ugyanaz, mint a *Töredéké*; továbbá a kultúrtörténeti vázlat mindaddig publikálatlan része⁵ megengedi, hogy e feltevést nemcsak az ókorral és a reformációval foglalkozó följegyzések, hanem az általános történetfilozófiai gondolatok esetében is további megfontolásra érdemesnek tartsuk. És végezetül két apró jel: a 42 rectóján a cím (*Reformatio*) előtti II-es talán a középső – valóban a reformáció korát is magában foglaló – kötet-tervre utal, éppúgy, mint a *Függelék* 1. számú dokumentuma előtt az I-es – az elsőre. E fólió

⁴ A Történettud. Bizottság jegyzőkönyvei. MTAK Kt. K 1574. 78. f. r.

⁵ Fol. Hung. 1521. 94. f. r.

Planum Operis

Sv[áb]h[egy] Julius 2-án 859

Ha azon meggyőződésből indulunk ki, hogy az emberi nem kifejlődése bizonyos törvények szerint történik épen úgy mint minden egyéb mint amit az organicus természet körében látunk, a feladást melyet magamnak kitűztem három részre osztok.

Iször Megmutatni hogy az ily törvények létezése nem csak hypothesis, hanem az emberi nem természetéből bébizonyítható tény.

2szor Megmutatni azon törvényeket melyek szerint a kifejlődés eddig történt.

3szor E törvények szerint melyek a legközelebbi lépések melyeket tennünk kell. Vö. BÉNYEI Miklós, *Eötvös József kultúrtörténeti szintézisének terve*. In ItK 1970. 60–61.

lelőhelyéről, a Fol. Hung. 1521-ről – és abban a *Töredékek* néhány további darabjáról – alább még esik szó.

Ez tehát a Fol. Hung. 1505. mibenlétének egyik lehetséges értelmezése. Ugyanakkor – amint azt a formátum ritkaságán kívül a fenti táblázat mutatja – több szemebetűnő bizonyítéka van annak, hogy az anyag *önmagában* is összetartozik. Eötvös jegyzeteinek ritkán adott címet, itt pedig még gyűjtőcímek is vannak („Állam”, „Történet” stb.), amelyek az anyagot mintegy „fejezetekbe” rendezik. Ezekben belül az egyes címek alatt gyakran több, egymással lazán összefüggő szöveg található. (Az összehasonlító táblázatban e tényt az azonos fóliószám és a folytatólágosságra utaló „[folyt.]” jelzi; a kiadásból a töredékek ilyenén kapcsolátára nem derül fény.) Látható, hogy Eötvösnek a kéziratanyag elrendezése során választott megoldása pontosan megfelel annak, ahogy néhány évvel később a *Gondolatok* anyagát csoportosította! A Fol. Hung. 1505. ebben az olvasatban egy tematikusan összeállított aforizma-gyűjtemény képét mutatja, amelyben a társadalombölcseleti kérdéseken túl helyet kapott néhány (a kultúrtörténeti tervvel összefüggésbe már nem hozható) morál- és tudományfilozófiai töredék is: 1., 2., 44., 52., 53., 54., 63., 69., 83., 84.

A kézirat rendeltetésére vonatkozó két feltételezés nem feltétlenül kell, hogy ellentmondjon egymásnak. Eötvös gyakran dolgozott ki végül kéziratban maradó – vagy eleve nem kiadásra szánt – szövegeket is: ezeknek eredményeit esetenként több műben is fölhasználta.

A *Töredékek* kéziratkötege még egy szempontból érdekes lehet. Bényei Miklós is utal rá (*VéG*, 810.), a fenti kéziratokkal külső megjelenésében megegyezik a Fol. Hung. 1521. valóban elegendő anyagának néhány dokumentuma is. Ezek közé tartozik nemcsak a *Kifejtlődés* című, a kultúrtörténeti vázlattal kapcsolatban említett, itt közölt följegyzés, hanem még a következők is:

65 r	Osztrák birodalom	
	Német nyelv	1378 <i>Osztrák birodalom. Német nyelv</i>
65 rv	[folyt.]	1379 <i>Osztrák birodalom</i>
65 v	[folyt.]	1380 (Azon eszközökkel)
66–67 rv	Osztrák birodalom	[Nincs közölve] (I. Függelék 2. sz.)
68 rv	Osztrák birodalom	[Nincs közölve] (I. Függ. 3. sz.)
69 r	[v üres] Osztrák birodalom	511 <i>Osztrák birodalom</i>
191 r	[v üres] Osztrák birodalom.	[Nincs közölve] (I. Függ. 4. sz.)
	Reorganisatio Álláspont	

Az a további három szöveg, amely a *Függelékben* olvasható, okkal maradt ki a *VéG* kötetéből: egyrészt túlságosan is „időszerű”, azaz az ötvenes-hatvanas évek fordulójának politikai helyzetéhez kötődő kérdéseket tesznek fel; másrészt gondolatmenetük nem aforisztikus, hanem értekező-kifejtő.

Mindenképpen figyelemre méltó azonban, hogy e szövegek, melyek ugyan csupán ismételnék a majdani kiegyezés mikéntjéről néhány – később többször, másképpen is kifejtett – alapvető megállapítást, ezáltal nem történeti érvek szövegkörnyezetében jelennek meg (illetve nem azokból vannak levezetve), hanem aforizmákéban, melyek esetében a megformálás minősége szavatolja azok igaz-

ságtartalmát. Ilyen a szűkebb kontextus, az osztrák birodalommal foglalkozó néhány fólió,⁶ és ilyen az egész talányos Fol. Hung. 1505. is.

Függelék

1.

I [Fol. Hung. 1521. 404. r, v üres]

Kifejlődés

Wie bei dem Wachsthum des Baumes in den einzelnen Blättern keine Veränderung zeigt, und dieselben nach Jahrhunderten ganz dieselbe Form und Farbe zeigen wie auf den ersten Treiben; so ist es auch bei der Entwicklung der Menschheit. Die Einzelnen bleiben sich gleich, wir finden die selben Fehler und Tugenden an <Ih> ihnen, von welchen uns die Geschichte vor Jahrhunderten erzählt. Wer die Entwicklung sehen will, muß <<nicht das>> das ganze beobachten> nicht das Einzelne <sonder> woran sich wohl die Stellung und nicht die Wesenheit <sondern blos die Stellung> verändert hat, sondern das Ganze beobachten, und wer wird hier die Entwicklung leugnen wollen, wenn wir dieselbe wie bei dem Wachsthum des Baumes blos <darin suchen wollen> in jener Verbreitung <suchen wollen, welche die Menschheit> der Menschheit über die ganze bewohnbare Erde suchen wollen.

2.

[66 r] Osztrák birodalom

Az Osztrák birodalom átalakításának fő veszélyei mind azon alkotmányos testület szervezésében fekszenek <mind>, melyre az öszves birodalmat érdeklő tárgyak kormányzása, vagy helyesebben mondva e tárgyak kormányzása feletti örködés bizandó. –

E nehézségek a következők.

a A különböző nemzetiségek között létező rivalitások.

b A különbség mely <mi> miveltégi fokokat illetőleg közöttök létezik, s mely miatt oly törvényeket s szabályokat felállítani melyek a birodalom minden részeire egyiránt illenének csak nem lehetetlen.

c Az ellentét mely – jelenleg legalább – az egyes tartományok materiális érdekei között is létezik [:] végre

d Olyan conflictusok melyek a birodalmi <s az> törvényhozás, és az egyes tartományok [66 v] országgyűlései között támadhatnának, s azon nagy hatalomnál fogva, melyel a nemzetiség és historiai jog jelenleg a népekre bir, többnyire a birodalmi törvényhozás kárára ütnének ki s azt végre szükséges hatalmától megfosztanák. –

⁶ Vö. pl. 65 rv (VéG. 1379 alapján idézve): „Ha valaki arra számolna, hogy valamely egyes ember, kivel viszonyban áll, el fogja felejteni egész múltját, le fog mondani nevéről és személyességéről, de azért szintazon eréllyel és lelkesedéssel küzdeni, melyet saját érdeke körül elébb kifejtett, egyszóval, ha valaki arra számít, hogy másvalaki irányában mindazt tenni fogja, mit a legerényesebb nő szerelmétől várhatunk, az ily embert bizonyosan ábrándozónak fogjuk tekinteni; s mégis mi egyéb az, mi most a birodalom nevében egész népektől követeltetik?”

Egészen kikerülni ezen nehézségeket nem lehet, s bár mit tegyünk <itt> mint minden emberi intézményekben <egyves veszé> ugy itt minden lehető veszélyeket <kikerül[<|ni{>}]> elmellőzni nem áll hatalmunkban, bizonyos azonban az hogy midőn a birodalom ujja alakítása forog kérdésbe, mindenek előtt ezen nehézségek kikerülése vagy könnyítése az mire törekednünk kell[.]

E szempontból indulva ki a birodalmi <tanács> törvényhozás alakításánál a következőket tartom szükségeseknek.

1° Hogy annak hatásköre szorossan véve csak a birodalom közérdekeit illető tárgyakra s így a kül, általános pénz, és hadügyekre szorítsák.

[67 r] 2° Hogy benne az egyes tartományok és pedig kiterjedések s képességek szerént képviselve legyenek, de hogy az kevés tagból álljon, s inkább egy birodalmi tanács, mint egy alkotmányos törvényhozás színét viselje[.]

3° Hogy tagjai nem ugyan azon módon mely szerént a tartományok országgyűléseinek tagjai direct választás útján, hanem az egyes országgyűlések által s pedig hosszabb vagy rövidebb időre <válasz> [<|nevezetessenek ki{>}] választassanak.

4° Hogy a menyiben lehet a birodalmi törvényhozás oly tagokból álljon kik az egyes országokban befolyással birjanak s pedig nem csak midőn hivatalokba lépnek hanem később is, mi nézetem szerént nem egy magas census [által], hanem úgy érettethetnék el, ha a birodalmi <ta> törvényhozás tagjai, ipso facto az egyes országok főrendi táblájának tagjaivá tétetnének. – Talán célszerű lenne az is ha kimondatnék hogy a korona ministereit [67 v] csak azoknak köréből választhatja (ámbar ez talán a koronának felette nagy megszorítás<ának>a <látszhatik> volna)[.] – Minden esetre szükséges hogy azok kik <egy> bizonyos évek után a birodalmi tanácsból kilépnek újra megválaszthatók legyenek.

3.

[68 r] Osztrák birodalom

Az osztrák birodalomnak nagy veszedelme abban fekszik, hogy míg annak fenállása [<|több{>}] <érdekekkel ellentétben áll> ujjabb időkben mind<ég> inkább az előtérbe lévő érdekekkel ellentétben áll, addig – a dinastia fenállásán kívül – semmi érdek jelenleg nem létezik, melynek kielégítése a monarchia fenállásától függne[.]

Az osztrák birodalom biztosítása e szerént két uton eszközölhető.

Az által ha azon érdekek száma kevesitetik melyek ezen birodalom fenállásával ellentétben állnak. –

Vagy az által ha érdekek támadnak melyek< <<re nézve>> nek> kielégítése a birodalom fenállásától függjön, azaz ha a birodalmat ugy rendezzük el, hogy annak fenállása egyes már létező s fontosoknak tartott érdekeket elősegítsen.

Az első szempontból valamint az ha birodalmunk olasz tartományaitól megfosztatik, s így azon ellentét melyel fenállása az olasz nemzeti [68 v] érdekekkel állt megszűnik, e látszólagos veszteség tulajdon kép a birodalom állását biztosítani fogja, ugy hasonló okból semmi nem kívánatosabb mint az hogy a német egység kérdése <bár mi mo> valamely módon, ha bár Poroszország suprematiája által megoldassék. –

Mi a másodikat illeti az anyagi érdekeken kívül, melyek mindég a fenálló mellett szolnak, s csak a kormányok rendkívüli ügyetlensége által hozathatnak azzal ellentétbe Austriának biztossága azon állástól függ melyet a nemzetiség kérdések irányában elfoglalni tud. – Austriának állása e részben kedvezőbb más álla-

mokénál. Ugy látszik mint ha a végzet maga ezen birodalmat jelelte volna ki ezen kérdés megoldására, s alig foghatni meg hogy ez valaha kétségbe vétetett. – Mialta Napoleon a nemzetiség bajnokának nyilatkozta ki magát birodalmunk helyzete nehezebbé vált, de csak anyiban a menyiben a birodalom most a nemzetiségnek <t.> mely<nek>ért küzd szorosabb értelmezésére kényszerítetik.

Napoleon – a menyiben a nemzetiségekért csak ugyan valamit tenni akar, ámbár igen valószínűnek tartom hogy e részben Nagybátyának a <német> lengyeleknél adott példáját követendi – Napoleon politikájá<nak alapjáúl>ban csak a nyelvbeli nemzetiségre lehet tekintettel, s Europa új földabroszában melyet állitotag tervez a népek ethnographiai határait fogja követni.

Hogy Austria ezen politika ellen sikerrel lépjen fel, szükség hogy a historiai nemzetiségek eszméjével lépjen fel. S e tér telyjes meggyöződés szerént sokkal erősebb.

4.

[191 r] Osztrák birodalom.

Reorganisatió

Álláspont

Der einzig richtige Gesichtspunkt aus welchem die Frage zu betrachten ist: wie die Österreichische Monarchie eingerichtet werden <muß> soll: ist die Überzeugung daß Österreich – wie auch die italienische Frage gelöst werden mag, neuen und wahrscheinlich noch größeren Verwicklungen entgegen gehe. –

Nachdem, auch wenn das Nördliche Italien ganz an Sardinien käme [jav. kämt-ről – G. G.] oder wenigstens von Österreich abgelöst wird, selbst nicht einmahl die italienische Frage als gelöst betrachtet werden kann, nachdem die Idee der Einheit Deutschlands wenigstens bis zu einem gewissen Grad verwirklicht werden muß, nachdem fast kein Staat Europas sichere Zustände befindet die wir als definitiv betrachten können, <d> und die Orientalische Frage als Aëris apfel [!] vor aus bringt[.] Geht Österreich voraussichtlich neuen Gefahren entgegen, und die Aufgabe die <sich> jeder [191 v] Staatsmann [...] im Auge behalten muß, die also auch bei der definitiven Einrichtung des Staates den wichtigsten Gesichtspunkt aller Vorschläge bildet, ist die <Berück>[:] Österreich möglichst stark, und zwar <ein gegebene> nicht in einer fernen sondern in der nächsten Zukunft, wo möglich *Augenblicklich* stark zu machen. –

Es gibt Dinge in denen man die Gegenwart der Zukunft aufopfern kann, wo es vernünftig und lebenswerth ist, sich lieber für einige Zeit zu schwächen <zu> und einiges aufzugeben, um dann desto mehr an Kraft zu gewinnen, der gegenwärtige Augenblick für Österreich ist aber kein solcher.

Jeder Frieden der in Europa in der nächsten Zukunft geschlossen werden kann ist ein Waffenstillstand, <zwär> und daher ist es die erste Pflicht uns kampffähig zu erhalten. Nachdem die ganze Zukunft von der Stellung abhängen kann die wir <bei> dem nächsten Kampfe einnehmen, ist es die erste Aufgabe uns für diesen Kampf zu rüsten. –

Hinaus ergibt sich daß man vor allem Ungarn ganz befriedigen muß, jede Conseile bei welcher die wichtigsten Wünsche unerfüllt bleiben ist ein Fehler, weil dasjenige was man gewährt nur als Mittel betrachtet worden wird, alles noch fehlende zu erregen.

Einfluß <auf> die Deutschen der politischen Frage[.]

ADALÉK PÉTERI TAKÁTS JÓZSEF IRODALMI KAPCSOLATAIHOZ

Az alábbiakban közölt, mind ez idáig kiadatlan levél a Festetics-levéltár igazgatási anyagában maradt fenn.¹ Szerzője Péteri Takáts József, aki a XVIII. század végi irodalmi életben költőként volt jelen,² címzettje pedig Festetics György gróf. Takáts 1791. június 24-én lépett a gróf szolgálatába: nyolc évre elvállalta az akkor hatusztendős ifjú gróf, Festetics László tanítását. A szerződés szerint ez idő alatt az elemi iskolát és a gimnázium alsó osztályait kellett elvégeznie a tanítványnak. Az oktatás kezdetben Keszthelyen folyt, majd amikor 1793-ban Festeticsné állandó tartózkodási helyül Bécsset választotta, fia is vele tartott. Természetesen nevelője kíséretében, így ettől kezdve Takáts Bécsben élt.³ Innen a költő-nevelő rendszeresen, havonta küldött beszámolókat a grófnak. Az iratanyagban ezek meg is találhatók, de ebben a levélben van utalás arra, hogy „az írásnak ki szabott ideje vala”, tehát utasítás volt a havi, rövid jelentések elkészítése.

A többihez képest ez a levél szokatlanul hosszúra sikerült. Ennek nyilván az volt az oka, hogy Takáts ezúttal másféle feladatot kívánt a levélre bízni, mint általában. Nem egyszerűen beszámolt tanítványa előrehaladásáról, hanem önértzetesen védekezett a gróf vádjai ellen. Mivel nem ismeretes Festeticsnek az az írása, amelyben neheztelését kifejezte (az általam átnézett iratanyagban mindenestre nem található), nem rekonstruálható pontosan a konfliktus háttere. Nem dönthető el az sem, hogy mik voltak a vádpontok, illetve a kikövetkeztethetők mennyire voltak megalapozottak (pénzpocsékolás; a „Tessényi dolga”, amelyről semmi bővebbet nem sikerült kiderítenem; az atyai utasítások eltitkolása; a nevelői feladatok elhanyagolása). Mivel azonban Takáts kitöltötte a vállalt nyolc esztendő-t, s csak 1799 közepén adta át hivatalát Kultsár Istvánnak,⁴ arra következtethetünk, hogy a gróf bizalma nem rendült meg, a dorgálásnak különösebb súlya, következménye nem lehetett.

Viszont ennek a – valószínűleg pillanatnyi – konfliktushelyzetnek köszönhetjük azt a rövid utalást, amely az 1794–1795 körüli bécsi magyar szellemi élet kapcsolattörténete szempontjából jelentős. Takáts ugyanis kitér arra is, hogy a versírás, sőt a barátaival való érintkezés sem gátolja nevelői hivatása teljesítésében, mondván: „Miólta Bétsben vagyunk, tavál egyszer látogatott meg a ’szerenstetlen Batsányi, és az idén Nagyságod’ jelenlétében néhányszor Révai Ur.”

Nyilvánvaló, hogy Takáts itt csak azokat említette meg, akik őt felkeresték, s nem sorolta föl teljes ismeretségi körét. A szakirodalom egyébként is magától értetődő tényként kezeli, hogy a költő fontos tagja volt a Bécsben élő magyar írók társaságának. Horváth János például azt állítja, hogy „Kerekes halála után Görög lakásán ismerkedett meg Gvadányival, Kármánnal, Révaival, s találko-

¹ A levél lelőhelye: OL Festetics család keszthelyi lt. P 279 Directoratus 6. csomó 345.

² Verseinek korabeli kiadása: PÉTERI TAKÁTS József, *Költevényes Munkái*. Bécs, 1796.

³ SZABÓ Dezső, *A herceg Festetics-család története*. Bp., 1928. 317. skk.

⁴ Uo.

zott ismét Kisfaludy Sándorral.⁵ A baráti kör feltételezhető névsora azonban még ennél is bővebb. Péteri Takáts monográfiusa számol be egy lakomáról – igaz, anélkül, hogy a pontos dátumát megadná –, amelyen még több illusztris személy jelent meg: „Takáts bécsi összeköttetései segítségével csakhamar kieszközölte az engedélyt [a *Himfynek* – Sz. M.] *Engeltől* az imprimatióra; ennek úgy megörültek Himfy barátai, hogy – Légrády udvari agens feljegyzése szerint – fényes lakomát csaptak örömmükben, melyen Takátson kívül résztvettek: *Horányi, Révai, Báróczy, Baczányi, Szentgyörgyi, Decsi Sámuel, gr. Teleki Sámuel, Somogyi János* stb.”⁶

Mindezek ismeretében e levél adatának értékét az adja, hogy a személyes kapcsolatok kialakítását legalább két esetben datálni lehet, ráadásul némileg korábbra lehet datálni. Bár az utalást nem lehet rigorózan kezelni, hiszen Takátsnak nem az ismeretség kezdetéről volt szándéka beszámolni.

Révai és Takáts barátságáról a szakirodalom számos adatot felsorakoztatott. Leginkább szórványos levélközlések, amelyek viszont mint a XIX. század elejét érintik már.⁷ A korábbi megismerkedésre azonban Csaplár Benedek szolgáltatott bizonyítékot: idézte Révainak azt a versét (*Takáts Józsefre a szerentsésen született költőre 1794*), amelyet Takáts költeményes munkái kéziratának elolvasása után írt.⁸ Ez a költemény nagyjából egy időre tehető az emlegetett látogatásokkal. Az adat azonban azt is sejteti, hogy Révai ekkor Festeticcsel is felvette a kapcsolatot, hiszen Takáts oly módon fogalmaz, mintha csak emlékeztetné a grófot a jelenlétében történt találkozásokra. A Festetics szerepével foglalkozó kutatók eddig nem tartották számon a Révaival való megismerkedést.⁹ Egyedül Csaplárnak van egy homályos utalása, hogy Révait 1777 és 1780 közötti bécsi tartózkodása idején rendtársai közül többen segítették, „kiváltképen a Theresianumban képeztetett Festetic gróf úrfiak nevelőjéhez, Nagy Jeromoshoz [volt ajánlása – Sz. M.], úgymint kitől egyelőre legbiztosabb útbaigazítást nyerhet.”¹⁰ Mivel a Festetics családról monográfiát író Szabó Dezső¹¹ meg sem említi Nagy Jeromos piaristát,

⁵ Mellesleg Horváth az egyetlen, aki a Kármánnal való kapcsolatra utal, de sajnos ő sem adja meg a forrását: HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai*. Bp., 1960. 264. Takáts kapcsolatairól l. még: CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*. IV. kötet. Bp., 1889. 145.

⁶ TAKÁTS Sándor, *Péteri Takáts József*. Bp., 1890. 43. Ezt a leírást nem pontosította Fenyő István sem, a dátum és a pontos körülmények nála is rejtve maradnak: FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*. Bp., 1961. 94–95.

⁷ A Vasárnapi Ujság (1873. március 23. 144.) beszámol arról, hogy Téten elárverezték Péteri Takáts levéltárát. Az anyag nagy részét egy kereskedő vette meg csomagolóanyagként. Brocskó Lajos, fölfedezvén az esetet, próbálta menteni a menthetőt, így jutott Révainak egy 1805-ös leveléhez, amelyből a lap részleteket közöl. L. még a következő közléseket: Zalai Közlöny, 1882. február 16. 2. (Révai Takátsnak, Pest, 1808. november 2.); RÉCSEY Viktor, *Révai Miklós néhány újabb levele*. ItK 1899. 325–326. (Révai Takátsnak, 1804. december 19.).

⁸ CSAPLÁR Benedek, *i. m.* IV. kötet. Bp., 1889. 145.

⁹ Nem említi VÁCZY János (*A keszthelyi Helikon*. Budapesti Szemle, 1905. [123. kötet], 321–353.), igaz, ő későbbi időszakot tárgyal. Révai neve nem szerepel KERESZTURY Dezsőnél sem (*Festetics György és a magyar irodalom*. ItK 1963. 557–565.), de SÁGI Károlynál sem (*Adatok Festetics György és munkássága értékeléséhez*. A Veszprém megyei múzeumok közleményei 6. Veszprém, 1967. 329–341.).

¹⁰ CSAPLÁR Benedek, *i. m.* I. kötet. Bp., 1881. 323.

¹¹ SZABÓ Dezső, *i. m.*

nem sikerült megállapítanom, vonatkoztható-e ez az utóbbi adat Festetics Györgyre, számolhatunk-e tehát egy esetleges még korábbi találkozással.

Jóval részletesebb ismereteink vannak Batsányi és Takáts kapcsolatáról, köszönhetően a Batsányi-kritikai kiadás alapos jegyzetanyagának. Ezek az adatok azonban zömmel későbbiek, mint Takáts ezen levele. Egy azonban mégsem: 1792-ben, tehát már a nevelői szolgálat idején, Takáts verseket küldött a Magyar Museumba, hogy véleményt kapjon róluk. Kísérőleveléből Batsányi idézett is a folyóiratban, s hozzáfűzte saját, alapvetően elismerő megjegyzéseit.¹² A személyes megismerkedésről viszont csak 1797-ből hoz biztos adatot Keresztury és Tarnai. Festetics György ugyanis 1796–1797-ben építtetett egy balatoni vitorláshajót, amelynek az oldalára feliratot akart vésetni. „Amikor költő tisztelői már jónéhány inscriptio szövegét megírták, a gróf az összegyűlt anyagot felküldte Péteri Takátsnak, aki ekkor (1797-ben) fiának, Festetics Lászlónak nevelőjeként Bécsben lakott. Takáts a meglévőkhöz hozzácsapta saját verseit, s az egész gyűjteményt átadta megbírálásra B.-nak [Batsányinak – Sz. M.] és Kultsárnak. Így kapcsolódott bele B. a kis pályázatba, s mielőtt még Takáts jelenthette volna a grófnak a kritikuskor véleményét, 1797. márc. 10-én maga is levelet írt Festeticsnek.” Erre az alkalomra keletkezett *A keszthelyi hajóra* című Batsányi-vers.¹³ Ugyanerre az időszakra vonatkozik az a Kisfaludy Sándorhoz intézett Takátslevél is, amelyet az egyetlen, Péteri Takátsról szóló életrajzban olvashatunk, igaz, a lelőhely és a pontos dátum nélkül. Ebből a néhány sorból a szoros kapcsolat éppúgy kiderül, mint a Batsányi nehéz természete miatti finom távoltage: „A Klagenfurtba utasított nyomtatvány aligha szórén-szálán el nem vezett. De reményem részesített benne Batsányi, minthogy úgy is két nyomtatványa volt, s azonkívül sem igen nagy kedvelője ő mások munkáinak. Kár, hogy olyan nagyon ismeri maga tehetségeit. Én reám Bécsből lett elindulásom ellen, a mint talán úgy is értvedre adta, megnehezített, mivel nem hagytam egészen helybe egy némy versben való hevesebb kiejtését. Lásza a jámbor, ha haragszik. Én becsülöm, de magamat elvetve nem keresem barátságát. [sic?! – Sz. M.] noha tudom, hogy én reám nézve is igaz: homo sum, humani a me nihil alienum puto. Ezt csak néked.”¹⁴

A kapcsolat eredménye volt az 1798-ban, Bécsben megjelent *Ányos-kötet* (*Ányos Pál munkái*), amely Festetics György költségén és Péteri Takáts szerkesztésében látott napvilágot. Ez volt a tervezett Magyar Minerva sorozat első darabja, amelyet Batsányi rendezett sajtó alá. Munkájáért száz forint jutalmat kapott a gróftól.¹⁵ Batsányi és Festetics élete sem feltétlenül a költő fogsága után kapcsolódott össze: Takáts eme levelében feltűnik, hogy elegendőnek érezte vezetéknevükön és minden magyarázat nélkül említeni két ismerősét. Ha pedig ennyi információ már elég volt a grófnak, tudnia kellett – legalább hallomásból –, kicsoda Batsányi. S nem lehetetlen, hogy Festetics magyarázatot követelő nehez-

¹² BATSÁNYI János, *Összes művei* II. *Próza művek*. S. a. r. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Bp., 1960. (A továbbiakban: *BJÖM* II.) 251–252.

¹³ BATSÁNYI János, *Összes művei* I. *Versek*. S. a. r. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Bp., 1953. 396. skk.

¹⁴ TAKÁTS Sándor, *i. m.* 41–42.

¹⁵ *BJÖM*, II. 476.

telése mögött részben ez a tudás rejtezik: Takáts ugyanis mintha azzal is el akarna számolni, hogy kik jártak föl hozzá, vagyis az ifjú gróf szállására. Nem véletlen a Batsányi neve elé illesztett „szerentsétlen” jelző, Takáts ezeket a sorokat akkor (1795. március 31-én) írta, amikor Batsányi már jó ideje fogoly volt.

Ha ez a sejtés helytálló, nem csodálkozhatunk Festeticsen. A gróf joggal ijedt meg, hogy valamibe belekeveredhetett. Előélete alapján tarthatott attól, hogy az akkor még kiszámíthatatlan kiterjedésű letartóztatási hullám esetleg őt is eléri.

1790-ben Festetics volt az egyik szerzője annak a folyamodványnak, amelyet a Graeven-huszárezred intézett az országgyűléshez. A második fogalmazványt egyenesen ő készítette, és Laczkovics János, akkori tisztjárja javította át – az a Laczkovics, akit a jakobinus összeesküvésben való részvételéért ki is végeztek. A követelések lényege a magyar vezényleti nyelv volt, és az, hogy az ezred békeidőben az országban állomásozhatson. Néhány héttel a beadvány előtt pedig Barco tábornok, katonai főparancsnok azért dorgálta meg a grófot, mert az katonáival, útban Pest felé, Keszthelyen megünnepelte a testvériség ünnepét, és kitűzte a nemzeti kokárdát.¹⁶ A kérvény nagy botrányt okozott: Barco azonnali jelentéstételre szólította föl Festeticset, a Haditanács pedig július 15-én Bécsbe idézte. Július 21-én kihallgatták, majd augusztus 6-án az uralkodó meghozta a döntést: kétheti fogság és áthelyezés a belgiumi Latour-dragonyosezredbe.¹⁷ Innen Milánóba vezényelték át, mígnem 1791. május 30-án engedélyezték a leszerelését.¹⁸

Am ezek után is veszélyes embernek számított, 1790-es politikai szerepvállalása és porosz kapcsolatai miatt. A II. Lipót által a nádor, Sándor Lipót számára készített 1791-es jellemzés úgy mutatja be Festeticset: „FESTETICZ quatre frères dont un est lieutenant-colonel du regiment la Tour, très mauvais sujets tous quatre, fort dangereux, riches et qui ont dépensé beaucoup d'argent pour animer contre la cour. Ils ont tous été mêlés dans les affaires avec la cour de Berlin, où un d'eux voiage et fait séjour actuellement. Le lieutenant-colonel est celui qui a tâché d'animer à la révolte de régiment de Greven. Ceux-ci seront toujours dangereux.”¹⁹ A gyanúhoz pedig későbbi feljelentések adtak újabb alátámasztást. Martinovics Ignác a Gotthardihoz intézett titkosrendőri jelentésében (1793. május 18.) Zala megye két veszélyes, megfigyelendő személyének Festeticset és Spissich alispánt tartja: „Um sich zu überzeugen, dass alles dieses wirklich in privat Gesellschaften gesprochen wird, so bitte ich den Herrn Staats und Polizei Minister Exc. jemanden von Distinktion, der sich noch keinen Verdacht, wie General Barco und besonders ein Herendics zu gezogen hat, in alle diese Oerter, wo ich war, zu schicken; ich will gerne selbst meine Reise Unkosten zahlen, wenn sich die Sache nicht bestättigen soll. Dieser muss aber die Masque eines Demokraten annehmen, und muss ein Ungar sein, sonst erfährt er nichts. In Szalader Komitat soll er zum Grafen Festetics und Vice-Gespann

¹⁶ BENDA Kálmán (s. a. r.): *A magyar jakobinusok iratai. I. (A magyar jakobinus mozgalom iratai.)* Bp., 1957. (A továbbiakban: BENDA, I.) 209. skk.

¹⁷ BENDA, I. 213. skk.

¹⁸ Életének erről a szakaszáról összefoglalóan: SÁGI Károly, *i. m.* 330–331.

¹⁹ MÁLYUSZ Elemér (kiad., bev. tanulmány és jegyzetek), *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795.* Bp., 1926. 443.

Spishitsch gehen."²⁰ Sőt, Martinovics a letartóztatása utáni vallomásaiban is emlegeti Festeticset. Egyrészt mint olyan személyt, akivel személyes kapcsolatot tartott fenn („Mein hauptsächlichster Umgang in Pest war mit meinem Bruder und Schwager Kollmayer, ich kam auch in Koffehäusern mit dem Statthaltereyrath Latinovitsch, mit dem Hofkammersekretär Delivuk, mit dem Laskovisch, mit dem Szentmariay, Sekretär beim Baron Orczy, mit dem Baron Horezky, pensionirten Obristlieutenant und wann zusammen, auch speiste ich beim Graf Festetics und Graf Károli.”),²¹ másrészt pedig azon patrióták egyikeként, akire a forradalmi tervnél számított.²²

Ezekről a vallomásokról és a többi feljegyzésről természetesen nem lehetett Festeticsnek tudomása, de minden bizonnyal sejtette, hogy vigyáznia kell. A letartóztatásokról pedig nyilván értesült. Erről ebben a levélben mégsem esik szó. Ám van arra alap, hogy ezt a hiányt ne az érdektelenséggel vagy a téma iránti közömbösséggel magyarázzuk. Takáts ugyanis valamivel korábban, 1794. november 2-án írt egy rövid levelet a gróf titkárának, s ennek a végén, semleges közlendők után így fogalmaz: „Ujságot nem irhatok, mert semmi nevezetelet nem tudok. A' béke[ss]éget bizonyosnak hirdették egynéhány napok előtt, de ismét változik a hir. – A' Magyar foglyok még most is Bétsben tartóztatnak, a'mint hiteles emberektől hallottam. – Az Ismérős Urakat, Kivált Sebestyén 's Balajfa Urakat barátságos [sic!] Köszöntelemmel [sic!] tífztelem.”²³ A magánlevelek rendkívül diszkrét, mégis jólinformáltságot sejtető célzásait természetesen aligha lehet egyetlen okkal magyarázni, hiszen az esetleges levél-cenzúra miatti félelem mellett számolnunk kell a levélre bízott hírek, közlendők egyéb karakterével, a fennálló rangkülönbséggel stb. Mindazonáltal Takáts ez utóbbi levele egyértelműen, az alább közölt pedig részlegesen tükrözi, milyen módon terjedhettek el a hírek a jakobinus mozgalom résztvevőinek letartóztatásáról.

Ami pedig Batsányit illeti: elfogatását 1794. augusztus 11-én rendelte el az uralkodó Martinovics vallomása és egy névtelen feljelentés alapján. A Kärntnerstrassén lévő bécsi lakásán azonban nem találták meg a költőt. A lakók vallomása szerint a Martinovics letartóztatása utáni napokban nagyon nyugtalan volt, majd augusztus 3-án távozott el, állítólag Brunba. Ott viszont ismét hiába keresték. Az országos körözés nem vezetett eredményre. Pedig Batsányi ezalatt a Nyitra megyei Újlakon tartózkodott Forgách Miklós vendégeként. Szeptember 7-én a Bécsből hazatérő grófnétól tudta meg, hogy körözést adtak ki ellene. A gróf ajánló soraival felutazott a nádorhoz. Szeptember 10-én jelentkezett nála. Sándor Lipót megnyugtatta, és biztosította, hogy másnap magához fogja rendelni. Ám még aznap éjjel elfogatta és Bécsbe küldette. Batsányi szeptember 12-én érkezett meg, s még aznap ki is hallgatták. Vallomását 13-án írásban, 15-én ismét szóban, 16-án pedig beadványban kiegészítette. November 26-án szállították vissza Ma-

²⁰ BENDA, I. 880–881.

²¹ BENDA Kálmán (s. a. r.), *A magyar jakobinusok iratai*. II. (*A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hütlenségi per iratai*.) Bp., 1952. (a továbbiakban: BENDA, II.) 47. (1794. augusztus 13-i vallomás)

²² BENDA, II. 53–54. (1794. augusztus 13-án, délután tett vallomás)

²³ OL Festetics család kezthelyi lt. P 279 Directoratus 6. csomó 980.

gyarországra. 1795. január 17-én a királyi tábla vizsgálóbizottsága hallgatta ki újból. A vádiratot 1795. április 17-én adták ki ellene.²⁴

Vagyis Takáts levelének írásakor Batsányi már jó ideje fogoly volt, de perbe még nem fogták.

E rövid bevezető után pedig lássuk a levelet. A kézirat autográf; gondos, törlekések nélküli tisztázat. Betűhíven közlöm, az *s* hang kettős jelölését is átvettem (*l-s*), csak az *ő*, *ú* esetében írtam át az eredeti *ö*, *ü* jelölést a mai helyesírásnak megfelelően. Saját megjegyzéseim olvashatók szögletes zárójelben, a megértést megkönnyítő egyéb információkat jegyzetben adom.

Méltóságos Uram!

Valamint Nagyságod méltó jussal állíthatja, hogy a' magyarán való Kimondált semmi embere által nem hagyja magának rossz néven tulajdoníthatni: ugy bizom én is Nagyságod' igazság' szeretésében, hogy nem fogja rosszra magyarázni, ha a' több nemü vádolásokra betsületem' védelmére egy két alázatos szótak merek felelni. Erre kötelez azon természeti indulat, melyet a' jó Név' betse önt egy olyan ember' érzékeny szívébe, a'kinek töke pénze a' jó hírben áll; söt Nagyságod' nyugodalmára nézve is tartozom ezzel annyiból, hogy ha már le nem teheti, leg alább engelztelje Nagyságod Kemény ítéletét irántam, a'ki már ötödik esztendőben folytatom egyetlen Fiának nevelését, 's a'mennyire tudom, soha nem ellenkeztem intézeteivel.

Azt méltóztatik először is irattatni Nagyságod: hogy el szörnyült a' pénz vejtegetésünkre. Igaz, hogy az idén sokkal több Kél el, mint tavalyban; de nem szükség Nagyságod előtt az okát feszegetni, mert azt ugy is jól tudja. Ha magunk élnék egyedül, örömet meg felelnék mindenekről, de így lehetetlen. Könnyű a' szegény legényt azzal bé torkolni: otthonn parantsoljon.

Hogy az utolsó írásom előtt majd egy hónapig nem érkezett le tőlem levél, onnét származott, mivel a' mult hónap' végével, midőn az írásnak ki szabott ideje vala, Nagyságod' személyes tiztelhetéséhez volt szerentsénk. Hogy pedig a' keszthelyi Kőmives mester által le nem küldöttem a' Költségek' lajstromát, a'mint várta Nagyságod, azon hibából eredt, hogy a' Méltóságos Grófné nem egy/zer mondogta, hogy még ezen hónapban bizonyosan fel jön az Exactor Ur, a'kire leg tanátsofsabbnak véltem az ollyas írásokat bizni, mellyeknek az idegen Kéz által való él tévedhetése a tavalihoz hasonló izgágát szülhetne. Hogy tovább ne halládjon [sic!] a dolog, a' máj póstával mind a' Két hónapi Költségek' Specificatióját le küldöm; a' hozzá járandó documentumokat pedig Exactor Uram' kezébe fogom adni fel jövetelével.²⁵

²⁴ BENDA, II. 175–185. BJÖM, II. 551–552.

²⁵ Takáts az itt emlegetett elszámolásokat Porkolányi Ferencsel küldette meg a grófnak, 1795. áprilisában. Erről egy „Keszthely 20. Apr. 1795” keltezésű irat tanúskodik, amelynek címe: „Ad 1795. 20. Apr. Az Exactornak Bétsi Uttyában végben vitt Dolgairul valo Relatioja Instructio szerént”. Ebben a részletes beszámolóban, amelyet az említett Porkolányi írt alá, olvasható a következő mondat: „Takáts Josef ur a' Bétsi Költségek Specificatiojához tartozo 8 Dokumentumokat pro Februario et Martio meg küldi.” (OL Festetics család keszthelyi lt. P 279 Directoratus 6. csomó IX. 46.)

Engedjen meg Nagyságod, ha a' Tejsényi' dolgában olly nagy vétkesnek nem tartom magamat. Való hogy tavál annyiban szóllottam mellette, hogy az ő esedezését Nagyságod elejbe terjeztettem, és bizonyítottam, hogy kötelelségének mind addig meg felelt. Ezzel mint igazsággal tartoztam: de azért Nagyságod' szabad akarátjában állott a' meg tartás vagy el bortsátás. Én az ólta soha egy szóval nem fogtam pártját. Nem volt akkor még leg Kijsebb jelensége is az utóbbi zsémbeledéseknek, mellyeknek magva akkor termett talán, midőn az ifju Gróf magának Nagyságodnak néhány izbéli Ki nyilatkoztatásából észre vette, hogy Kedvetlenségbe került Tejsényi. A' Későbbben reá Következett gántsokat soha nem hagytam helyben, sőt egész erővel dolgoztam Ki irtásokra, és minthogy azok nem tüntetik többé magokat, talán nem épen sikertelenül.

Nem lehet tagadni: hogy a Külső Iszépséges maga viselés ékelsége már a' fiatal Kornak is. Azért az, józan értelemben véve nem az asszonyi kényvelségekhez mérve, mindenkor méltó a' ditséretre. De még is Kétség Kivül marad az is: hogy az Erkölts 's Tudomány Két fő fő tárgyai a' jó nevelésnek. Ezekre voltak, lesznek is mindenkor intézve buzgó igyekezetim. Nem is furdal leg Kijsebbnyire is lel kem' ismerete, hogy meg nem feleltem volna hivatalomnak; valamint jóvendőre sem félek az artza pirulástól, ha tsudákat nem tudok is mívelni. Vajha a' Temperamentum' mindenható ereje, 's a' vak szerentsétől [sic!] függő utóbbi Környűállások épségben hagyják minden időre fáradságom leg édessebb gyümölsét! Többre betsülném én ezt akár mi Ketségtető adományoknál, mellyekben (Köteles hálaadatojság érzésével említtem) részesített Nagyságod nagyizivűsége: de a' mellyek igazán mondva azon tekintetből voltak jobban Kellemetéjsek, mert belőlek Ki vehettem, hogy meg elégizik Nagyságod iparkodásommal. Egyébiránt meg tanultam gyermekségemtől fogva Kevéssel meg elégedni, egy szóval sem sürgettem fizetésem' nagyobbitását, most sem vágyódom többnél többre: tsak annyim legyen jó hírem mellett, hogy el o'zlandó tetemimet mértékletelen táplálhassam, s tíztségségsen fedezhessem.

Ahozképeft: valamiket parantsol Nagyságod az ifju Gróf' oktattatása' dolgában, azokat hiven be tellyesedve fogja látni. Nem külömben arról is bizonyossá teszem Nagyságodat, hogy szinte mint eddig, ugy ez utánn sem fog én tőlem – se látni se hallani ollyast Tanítványom, a' mi szédítő mirigyé [!] válhatna szívében, 's eszközölhetné jóvendő szerentséje' gátlását.

A' mérgeskedések, fullánkoscodások, az atyai rendeléseknek gántsolási, amaz ugy nevezett bizonyos titkolások, merő gyanúk. Ezen valóban utálatos ember telenségek egyenelsen ellenkeznek gondolkozásom' módjával, ugyan azért nem is érdekelnek, mert engem' nem ilhettek. Szinte illyen vádok a' Magyar Vers szerzők özöne, és a' Iszerelmes dalok' irogatása is. Miólta Bétsben vagyunk, tavál egyszer látogatott meg a' szerentsétlen Batsányi, és az idén Nagyságod' jelenlétében néhányszor Révai Ur. Ez minden. A' Versezés üres óráimnak volt néha napján ártatlan el töltése, de soha se kötelelségemnek el mulasztásával, se szívem veiztegetődésével, se senki' meg sértésével.

A' fényes Udvarok' fel Keresése épen nem dolgom. Egyedül Hertzeg Eizterházinál voltam tsupán Kétszer az ifju Gróffal, és akkor se magam' fejből. Azt mondja ugyan Nagyságod, hogy Könnnyű mind ezeket el Kerülni, de én érzem, hogy sulyos. Tűz és víz között vagyok. Tudni való, hogy Közelebb az ing a' palástrnál. Nints olly ellenség, ki ne árthajson. Mit van tehát mit tenni, mint szemes figyelmetelséggel, de soha nem tsalárd mesterséggel ugy tartani a' Kor-

mányt, hogy senki' Kárával épségben maradjak. Ezt a' józan okosság tanítja; és ez még nem Képmutatás, nem Kettős áll-artza. Ugyan is meg bizonyíthatom, hogy minden tettem azon igaz indulatból fakadt, mellyel Nagyságodhoz, 's az ifju Grófhöz viseltetni Köteles vagyok; tudván, hogy drága Nevendékem is a' polgári Társaságnak több rendű tagjaival fog valaha nexusban élni. Ha ezen egyenes igaz lelkűségemet tovább is Kétségben tartja Nagyságod, meg vallom, leg nagyobb gyönyörűségetől fosztatom meg tisztem folytatásában; és csak azon reményiség táplálhat vigasztalással, hogy az idő fel fogja fedni az igazságot, 's meg szerzi gyanúba vett egyenes szívem' érdemét.

Már egy hónapja lézzen nem sokára, hogy a' Közönséges examenek tartanak az iskolákban; ezen okból még nem tetjzhetett ki, ha a' deák compositióban nem javula e az ifju Gróf. Ide haza ugyan csak egynéhányszor hiba nélkül dolgozott. A' fél éjztendei Informatiót rövid nap mulván le Küldhetem Nagyságodnak. Többnyire magamat Nagyságod' Kegyelmébe ajánlván mély tisztelettel vagyok

Nagyságodnak

Kegyes Uramnak

Bétsben 31^{dik} Martiusban

1795.

Alázatos Szolgája

Takáts József